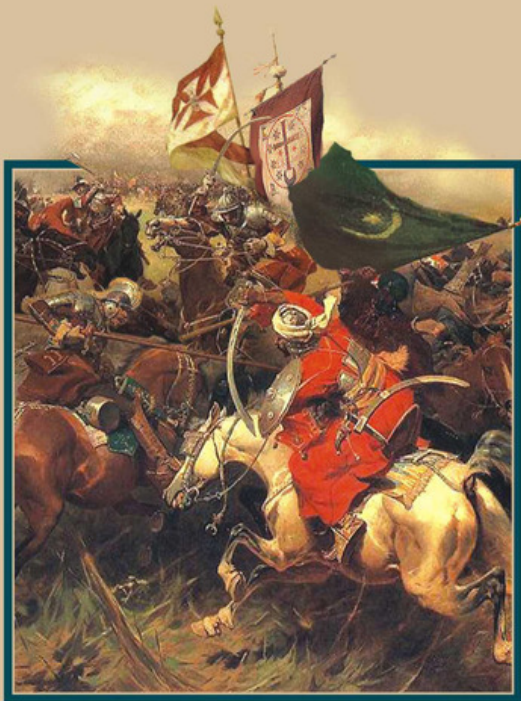

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ

ЗНАМЕНІТІ ПОДІЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1651

FOLIO

О. Ю. Кирієнко

С. А. Марченко

І. А. Коляда

Битва під Берестечком. 1651

**Серія «Знамениті
події історії України»**

предоставлено правообладателем

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=4436405

*І. Коляда, С. Марченко, О. Кирієнко «Битва під Берестечком», серія
«Знамениті події історії України»: Фоліо; Харків; 2012*

Аннотация

Наймасштабнішою битвою періоду Української національно-визвольної війни 1648 – 1654 років була битва під Берестечком, де в бою зіткнулися, з одного боку, козацько-селянське військо Богдана Хмельницького, його союзники кримські татари та військо Речі Посполитої – з іншого.

Катастрофа під Берестечком стала останньою краплею, що переповнила чашу українсько-польської боротьби і зробила неможливим подальше спільне існування шляхетської Польщі та козацької України в єдиній державі. Після цього громадянська війна, що формально тривала в одній країні – Речі Посполитій, остаточно переростає в українсько-польську війну.

Содержание

Вступне слово	4
Національно-визвольна війна середини XVII століття: передумови та причини	8
Гетьман Богдан Хмельницький	13
Перші перемоги	20
Кінець ознакомительного фрагмента.	44

С. А. Марченко, О. Ю. Кирієнко, І. А. Коляда

Битва під Берестечком. 1651

Вступне слово

Українська національна революція середини XVII століття є найважливішим періодом історії України козацької доби. І незважаючи на те, що для українського народу її підсумки були суперечливими: не вдалося відстояти незалежність Української козацької держави, яка до того ж була створена далеко не в межах тогочасних етнічних кордонів України, а людські втрати від воєнних дій, епідемій, голоду, захоплення в турецький полон, міграцій та ін. обчислюються до 70 % населення (загальна чисельність якого на 1648 рік становила близько 4–5 млн. чол.), безперечно належить до тих історичних рубіконів, що визначають на століття розвиток народів і націй.

«Українська революція 1648–1676 рр. належить до ряду європейських революцій XVI–XVII ст. Вона становила важливу складову процесу зародження й утвердження на континенті

ненті нових суспільних відносин, нової цивілізації», – наголошує академік В. Смолій.

Цей пасіонарний спалах в Україні, що кардинально змінив хід національної історії, суттєво вплинувши на геополітичний розвиток Східної Європи, був глибоко закономірним явищем. Спрацював комплекс соціально-економічних, національно-релігійних та політичних чинників, які зробили широкомасштабний народний рух у середині XVII століття необхідним і можливим.

Розпочавшись на початку 1648 року, народне повстання досить швидко охопило значну частину території та населення України, переросло у Національно-визвольну війну, яка у свою чергу зумовила докорінні зміни в національному та суспільно-політичному розвитку і поступово набула характеру національної революції.

Наймасштабнішою битвою періоду Української національної революції середини XVII ст. є битва під Берестечком, де в бою зіткнулися, з одного боку, козацько-селянське військо Богдана Хмельницького, його союзники кримські татари та військо Речі Посполитої, з іншого.

Ця битва мала неабияке значення для обох сторін: поляки прагнули взяти реванш за поразку у попередніх битвах під Жовтими Водами, Корсунській, Пилявецькій, Зборівській та ін. і врешті-решт розправитися із бунтівниками; натомість козакам необхідно було силою зброї остаточно довести право на існування власного державного утворення – Держави

Війська Запорозького.

Однак якщо перемога козаків дала б, мабуть, їм усі шанси на остаточний розгром Речі Посполитої, яка знаходилася на межі соціально-політичного краху, та здобуття повноцінної незалежності козацької держави, то перемога поляків, що стала реальністю, лише загострила подальший перебіг національної революції.

Битва під Берестечком залишила багато невирішених питань. В історичній науці і нині немає єдиного погляду на результат битви. Це була катастрофа українського війська, його поразка чи нічия, тактичний відхід козаків? Дискусійним залишається й питання про полонення Б. Хмельницького татарським ханом: чи справді український гетьман був узятий у заручники ханом, чи це був такий маневр Б. Хмельницького для виправдання свого відходу з поля бою. Усе ж якщо оцінювати перебіг бойових дій на полі під Берестечком, то вирішальним фактором у перевазі польського війська над українським стала втеча з поля бою кримського хана, який, позбавивши козаків стратегічно важливої кримської кінноти, прирік їх на поразку. Не-з'ясованим також залишається визначення справжніх мотивів утечі хана.

Врешті-решт, якщо поляки й оцінили свою перемогу як реванш за всі понесені шляхтою до того поразки від козаків, то було очевидно, що остаточно придушити козацький рух їм аж ніяк не вдалося, однак Берестечкова катастрофа (як прийнято ще називати цю битву) зводила нанівець автоно-

мію козацької держави.

Катастрофа під Берестечком стала останньою краплею, що переповнила чашу українсько-польської боротьби і зробила неможливим подальше спільне існування шляхетської Польщі та козацької України в єдиній державі. Після цього громадянська війна, що формально тривала в одній країні – Речі Посполитій, остаточно переростає в українсько-польську війну.

Національно-визвольна війна середини XVII століття: передумови та причини

У середині XVII ст. в українських землях вибухнуло народне повстання, що кардинально змінило хід національної історії. Однак ця подія була закономірним явищем, зумовленим низкою причин соціально-економічного, політичного і національно-релігійного характеру.

На середину XVII ст. погіршувалася соціально-економічна ситуація в українських землях, що входили до складу Речі Посполитої. Це було пов'язано насамперед з тим, що наприкінці виснажливої для Західної Європи 30-літньої війни (1618–1648 рр.) Річ Посполита стає одним з головних експортерів хліба та іншої сільськогосподарської продукції. Така зовнішньоекономічна орієнтація суттєво вплинула на структуру поміщицьких господарств у країні. Для зниження собівартості продукції польська шляхта пішла шляхом «нового» закріпачення селянства та посилення визиску з нього. Поряд з цим у Західній Європі в цей час уже розпочався зворотний процес – поступове звільнення селянства від влади феодалів. «Нове» кріпацтво, що склало основу фільваркового господарства феодала, вирізнялося своєю товарно-грошовою орієнтацією, зростанням кількості продукції, зорієн-

тованої для продажу на ринок. Фільварок перетворився на орієнтоване на експорт аграрне господарство, що приносило значні прибутки. Його рентабельність та прибутковість забезпечували зростаюча панщина (5–6 днів на тиждень) та невинно зростаючі натуральні й грошові податки. Влада пана була безмежною: він за своїм бажанням міг визначити долю селянина-кріпака, його родини.

Поряд з цим фільварково-панщинна система гальмувала розвиток капіталістичної кооперації та початкових форм мануфактурного виробництва в Речі Посполитій, перешкождала формуванню єдиного внутрішнього ринку.

Потерпали в цей час українські селяни не тільки від такої фільварково-панщинної системи та польських панів, але й від так званих «орендарів». Польські пани-феодали часто здавали свої маєтки та землі в оренду підприємцям-євреям, які, маючи на меті в короткий строк повернути з прибутком вкладені гроші, нещадно експлуатували селян, обтяжуючи їх непомірними податками.

У складній ситуації перебувало і міщанство, особливо тих міст, які вважалися приватною власністю феодалів. Міщани виконували повинності та сплачували податки: чинш, церковну десятину та ін. Хоча на початку XVII ст. більшість міст України користувалася магдебурзьким правом, однак на практиці воно часто ігнорувалося або діяло в урізаній формі. Так, самоврядування постійно обмежувалося; війтів (управителів міста), як правило, призначав польський уряд,

а не обирали міщани, як того вимагало магдебурзьке право. До того ж, користуючись правом безмитного вивезення своїх товарів і монополією на виробництво та переробку різних видів продукції, магнати досить успішно конкурували з жителями міст у торговельно-промислових операціях, відбираючи в останніх джерело прибутку.

Незадоволені своїм становищем були і реєстрові козаки. Реєстрове козацтво являло собою проміжний стан між шляхтою і селянством. Реєстрові козаки були звільнені від податків, отримували жалування з державної казни і не підпорядковувалися місцевій адміністрації. На середину XVII ст. авторитет, вплив і активність козацтва зростали, а права дедалі більше обмежувалися, магнати ігнорували козацькі привілеї. Намагаючись узяти козацтво під контроль, польські можновладці після придушення селянсько-козацьких рухів кінця XVI ст. – 20 – 30-х рр. XVII ст. у січні 1638 року наполягли на прийнятті «Ординації Війська Запорозького», яка, за оцінкою сучасних істориків В. Смолія та В. Степанкова, «фактично передбачала ліквідацію козацтва як стану зі своєю юрисдикцією та перетворення козацтва на одну із складових частин польського війська, з чітко визначеними межами осілості та максимально урізаними вольностями». «Ординація» обмежувала самоврядування реєстровців, скасовувала виборність козацької старшини, ліквідовувала козацький суд, на чолі війська замість гетьмана було поставлено польського комісара, а посади полковників обіймала

польська шляхта. Крім того, козацький реєстр скорочувався до 6 тис. осіб, а всі виключені з реєстру мали повернутися до свого попереднього стану. Всі ці заходи поклали край «козацькому свавіллю», і наступне десятиріччя увійшло в історію як період «золотого спокою».

Внутрішньополітична ситуація в українських землях у середині XVII ст. характеризувалася також посиленням з боку польських магнатів політики національного та культурно-релігійного поневолення населення України.

Серед чинників, що могли сприяти розгортанню Національно-визвольної війни, можна назвати слабкість королівської влади та зміцнення великого феодалного землеволодіння. Слабкість королівської влади найперше полягала у малочисельності власного королівського війська, натомість місцеві магнати, такі як князь Я. Вишневецький, «некоронований господар» Лівобережної України, могли утримувати багатотисячне військо і не підкорятися волі короля.

Окрім цього, королівська влада не мала повного контролю над реєстровим козацтвом, яке перетворилося на впливову силу, яку король Владислав IV, що високо цінував військово-здібності козаків і керував ними під час Московської, Хотинської і Смоленської воєн, намагався використати як противагу магнатській сваволі.

Отже, всі охарактеризовані вище передумови та причини призвели до того, що народне повстання, котре розпочалося на початку 1648 року, охопивши більшу частину території та

населення України, невдовзі переросло у Національно-визвольну війну, яка поступово набула характеру Національної революції.

Повстання проти польсько-шляхетського панування розпочалося в лютому 1648 року із захоплення невеличким загonom козаків у 300 чи 500 вояків, очоленим чигиринським сотником Богданом Хмельницьким, Запорозької Січі, де останнього і було обрано гетьманом Війська Запорозького.

Гетьман Богдан Хмельницький

Про життя Богдана Хмельницького до 1647 року відомо небагато. Вважається, що майбутній гетьман народився 27 грудня 1595 року, на свято Святого Федора Начертаного. Місце народження Б. Хмельницького також достеменно невідоме. Найбільш поширеною є версія, що Богдан Хмельницький походив з українців дрібношляхетського роду (гербу «Абданк»). На думку найбільш авторитетних дослідників біографії козацького ватажка В. Смолія і В. Степанкова, Б. Хмельницький, виходячи з норм тогочасного польського права (зокрема статуту 1505 р.), не належав до шляхетського стану. Адже, по-перше, шляхетство велося по материнській лінії. Якщо шляхтич брав шлюб із плебейкою, він автоматично позбавляв своїх майбутніх дітей шляхетства. А матір'ю Богдана була козачка, тобто особа не гербова. По-друге, Михайло Хмельницький був покараний на інфамію (покарання за якесь свавілля, борги, відмову коритися судовим ухвалам), що передбачала втрату шляхетства, тому його діти не могли успадкувати шляхетства (принаймні до скасування інфамії), навіть якби він одружився зі шляхтянкою. Інше питання, що у сповненому небезпек повсякденному житті на прикордонні Дикого поля серед козаків, які вважали свій статус вояків рівним шляхетському, юридичні тонкощі, а саме успадкування шляхетства, рідко бралися до

уваги, тому син чигиринського підстарости вважав себе повноправним шляхтичем, і цього ніхто не оскаржував.

Як аргумент проти шляхетського походження Богдана наводиться також те, що його сина Юрія король вважав за потрібне nobілізувати (надати дворянський титул). Інший аргумент – те, що за «Ординацією» 1638 року Богдана Хмельницького позбавили посади військового писаря, а посади такого рівня були зарезервовані лише за шляхтичами.

Більш впевнено можна стверджувати, що предки Б. Хмельницького проживали у західному регіоні України. Батько Богдана, Михайло Хмельницький, був на службі у коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, а потім у його зятя Яна Даниловича. 1620 року він брав участь у поході Жолкевського на Молдавію й загинув у битві з татарами під Цецорою. Матір Богдана була козачкою і, найімовірніше, звалася Агафією. Згодом після смерті чоловіка вона одружилася зі шляхтичем і «королівським жовніром» Василем Ставецьким, який пізніше служив у війську Речі Посполитої в Білорусії.

Логічним є припущення, що Богдан отримав початкову домашню освіту, а далі навчався в парафіяльній школі. Палеографічний аналіз власноруч написаних гетьманом листів виявив почерк з прикметними рисами Київської школи. Тому не виключено, що навчався він у школі при якомусь із київських монастирів. Можливо, десь у 1609 році, на пропозицію гетьмана Жолкевського, батько віддав його до Львівсь-

кої єзуїтської колегії, де він був учнем Андрея гонця-ля-Мокрського, доктора теології, відомого письменника і проповідника. Там майбутній гетьман навчався п'ять-сім років, де був добре обізнаний із всесвітньою історією, в колегії він дістав глибокі знання латини, досконало володів польською мовою, а згодом навчився ще турецької, кримськотатарської і французької мов. У 1648 році Мокрський входив до депутації львівських міщан до Хмельницького, що облягав Львів із своїм військом і татарами. Гетьман упізнав Мокрського і, залишившись один на один, упав у ноги своєму вчителеві та дякував за навчання.

Вступивши до реєстрового козацтва, Б. Хмельницький під час одного з боїв під Москвою врятував королевича Владислава, і потім той завжди прихильно до нього ставився. 1620 року в битві під Цецорою батько й син Хмельницькі потрапили у турецький полон. Також є думка, що старший Хмельницький загинув у цій битві. Знаходячись у Стамбулі, Богдан фактично виконував обов'язки перекладача при одному з командувачів турецького флоту, водночас удосконалюючи своє знання турецької.

У 1622 році Б. Хмельницький утік з полону (версії про викуп матір'ю чи знайомими вважаються малоімовірними в останніх біографіях Богдана Хмельницького), а батько залишився у Порті й незабаром помер. Також в деяких наукових працях висловлюється думка про фінансову допомогу козаків, які виділили кошти на викуп сина старого товариша.

Про життя та діяльність Б. Хмельницького з 1622-го по 1637 рік також немає достеменної інформації. Усі пізніші оповіді про його великі подвиги у війнах з татарами, турками, Москвою (під час Смоленської війни 1632–1634 рр.) не мають документального підтвердження. Безперечним є лише те, що починаючи з 20-х рр. XVII ст. Б. Хмельницький перебував у лавах козаків, зокрема служив у Чигиринському полку, разом з яким брав участь у військових походах проти татар і поляків.

Десь у тридцятирічному віці Б. Хмельницький одружився з Ганною Сомківною з родини заможного козака з Переяслава. Тоді ж він разом з молодою дружиною оселився на успадкованому від батька хуторі Суботів біля Чигирини. З 1637 року Б. Хмельницький серед вищої козацької старшини. Він брав участь у повстанні проти Польщі і як військовий писар підписав капітуляцію під Боровицею 24 грудня 1637 року. Восени 1638-го Б. Хмельницький був членом козацького посольства до короля Владислава IV. Є підстави вважати, що він належав тоді до тієї частини старшини, яка вважала за можливе порозуміння Війська Запорозького з Польщею. Однак подальший хід подій довів майбутньому гетьману повну неможливість досягнення згоди. Польська «Ординація» 1638 року скасувала автономію Війська Запорозького й поставила козаків у безпосередню залежність від польської військової влади в Україні. Б. Хмельницький втратив військове писарство (цей уряд був скасований) і став

одним із сотників Чигиринського полку.

Наступні роки Б. Хмельницький присвятив переважно своєму господарству на Чигиринщині (Суботів, слобода Новоселище й суміжні землі). Але самого господарства було замало для нього. В українській історіографії існує непідтверджена легенда про те, що 1645 року він разом з козацьким загоном у 2 тисячі вояків перебував на службі французького уряду й, мабуть, брав участь в облозі Дюнкерка, де познайомився з визначним французьким полководцем – принцом Конде.

Цінуючи полководський талант Б. Хмельницького, король Владислав IV, що готував військову коаліцію проти Османської імперії (у складі Польщі, Венеції та інших держав), мав намір залучити його до командування козаками Війська Запорозького. У квітні 1646 року Б. Хмельницький був одним з козацьких старшин, з якими Владислав IV обговорював у Варшаві плани майбутньої війни. Все це забезпечило Хмельницькому широкі військові й політичні знайомства та зв'язки.

У майбутнього гетьмана було чимало ворогів і заздрісників, зокрема це були польські можновладці в Україні, політичні противники короля Владислава IV. Особливо вороже поставився до майбутнього гетьмана новий (з 1633 р.) власник Чигиринщини – коронний хорунжий Олександр Конєцпольський. За допомогою свого чигиринського підстарости Д. Чаплинського, який мав особисті рахунки з Богда-

ном Хмельницьким, він вирішив позбавити його маєтку в Суботові. Чаплинський вчинив гвалтовий «наїзд» на Суботів (хоч Хмельницький мав на нього королівський привілей з 1646 р.), що було в ті часи звичною справою, зруйнував економію й пограбував майно Б. Хмельницького, а слуги Чаплинського на чигиринському ринку сильно побили малого сина Хмельницького. Серед цих турбот і тривог у 1647 році померла дружина Б. Хмельницького, а в кінці того ж року, отримавши інформацію про підготовку невгамовним козацьким сотником козацького повстання, О. Конєцпольський наказав ув'язнити й стратити Б. Хмельницького, якого врятувала лише допомога та порука його друзів – чигиринських старшин, зокрема полковника С. Кричевського – кума й однорідця Б. Хмельницького.

Конфлікт з О. Конєцпольським і напади його засланців на маєтки та завдана кривда родині Б. Хмельницького стали безпосереднім приводом до початку повстання. Так, у кінці грудня 1647 року Б. Хмельницький з невеличким (300 чи 500 вояків) загonom козаків подався на Запорозжя, де його згодом було обрано гетьманом.

«До вас приніс душу і тіло, сховайте мене, старого товариша, бороніть самих себе! З'єднаймося, браття, повстанемо за віру православну, відновимо волю народу нашого і будемо єдині...» – заявив Б. Хмельницький у присутності кошового отамана, старшин та козаків, звертаючись до запорозького товариства. Січове товариство відповіло йому: «Приймаємо

тебе, пане Хмельницький, хлібом-сіллю і щирим серцем!»»

Перші перемоги

Багато істориків подають відомості про те, що повстання Богдан Хмельницький готував завчасно, вже у 1647 році навколо нього сформувалося коло однодумців, були розроблені стратегічні плани. Головним завданням для майбутнього гетьмана було заручитися зовнішньополітичною підтримкою. Ще напередодні розгортання військових дій Б. Хмельницький хотів узяти собі у союзники кримських татар. Підтримка Кримського ханства була надзвичайно важливою для нього, адже вона забезпечувала власний тил і дозволяла посилити повстанське військо мобільною татарською кіннотою, яка могла ефективно протистояти польській. Гетьман сам вів переговори з кримчаками і навіть залишив у Криму як гаранта-заручника свого сина. У середині березня 1648 року союз було укладено, і на допомогу повстанцям вирушило понад 3 тисячі татарських вояків на чолі з Тугай-беєм.

На початку повстання Богдан Хмельницький мав вирішити кілька воєнно-стратегічних завдань: ліквідувати оперативно-стратегічну перевагу польської армії у кавалерії, залучивши до складу повстанського війська татарську кінноту; отримати воєнну допомогу від держав-сусідів, у першу чергу від Османської імперії та Молдови; створити власний артилерійський арсенал, систему розвідки; вирушити із зібраним військом із Запорозжя на Наддніпрянщину та Брацлавщи-

ну, використовуючи підтримку населення цих районів, розгорнути військові дії проти польської армії; досягти кінцевого пункту походу – м. Біла Церква, де поставити перед польським урядом ряд вимог: визнати козацтво привілейованим станом Речі Посполитої, повернувши йому права і вольності, збільшити козацький реєстр, гарантувати захист православної церкви, припинити процес насильницького окатоличення.

Поповнення козацького війська навесні 1648 року відбувалося, головним чином, за рахунок повстанців з Київщини й Задніпрянщини (сучасні Полтавщина й Чернігівщина).

Коли воєначальники коронного війська, що стояло на Київщині, між Корсунем і Черкасами, гетьмани М. Потоцький і М. Калиновський, дізналися про військово-стратегічні задуми Богдана Хмельницького, то вирішили зараз же, як тільки розпочнеться весна, йти на Запорозжя і там задушити бунт у самому зародку, не допускаючи, щоб він перекинувся на всю Україну.

У квітні 1648 року М. Потоцький послав на приборкання повстанців частину реєстрових козаків на чайках Дніпром під проводом полковників С. Кричевського, С. Вадовського та військових осавулів І. Караїмовича й І. Барабаша, а також відділ німецької піхоти. Вони мали з'єднатися біля Кодака з відділом, який рушив 21 квітня «полем» під проводом гетьманового сина Стефана Потоцького. В цьому відділі була решта реєстровців – понад 2500 чоловік – під прово-

дом комісара Я. Шемберга, 1200 драгунів-українців і понад 1500 жовнірів із кварцяного війська. Це був авангард, слідом за яким рушило через кілька днів з-під Корсуня й головне військо, в якому було не більше 5–6 тисяч вояків.

Перша битва Богдана Хмельницького відбулася на Жовтих Водах (правий берег Дніпра, на південний захід від сучасного Кременчука) 29 квітня – 16 травня 1648 року. 6-тисячний передовий загін поляків зустрівся з об'єднаними козацько-татарськими 9-тисячними силами. При появі татарської кінноти поляки одразу сховались у таборі. Козаки підійшли під самі польські шанці, підкопалися, підвезли гармати, порох та почали приступ. Але поляки мали сильнішу артилерію й відбили напад запорожців. Тоді розпочалася позиційна боротьба. Повстанці замкнули звідусіль польський табір, почали його обстрілювати, періодично йдучи на нього приступом: «день і ніч боротьба з ними була, і по кілька разів на день». 30 квітня 1648 року штурм польського табору розпочався наступом української піхоти за підтримки татарської кінноти. Чисельність татарської кінноти при штурмі польського табору була мінімальною, але перебування навколо табору її полків, готових до бою, стримувало проведення контратак польської кавалерії проти наступаючої козацької піхоти. Але поки що козацький штурм не мав успіху. У поляків на вежах було 10 гармат. Б. Хмельницький мав на той час всього 3 гармати фальконети малого калібру. Бойові дії 30 квітня – 1 травня 1648 року показали, що такою си-

лою польський табір не здобути. 8–9 травня татарська кіннота залишила Жовті Води і пішла в район зосередження на Інгульці, де хан збирав усі сили для допомоги Богдану Хмельницькому. Польський табір залишався в облозі козаків.

Б. Хмельницький знав, що Дніпром проти нього йдуть не самі поляки, а реєстрові козаки, послані ними, тобто такі самі православно-руські люди, як і всі українці, лише зобов'язані службою польському королю. І запорозький вождь зважився вплинути на їхні почуття, аби відірвати їх від поляків. Полишивши табір, Б. Хмельницький поспішив до правого берега Дніпра, до урочища Кам'яний Затон, куди ввечері 3 травня підійшли й пристали до берега реєстрові козаки. За допомогою таємних агентів Б. Хмельницький зумів пробудити у реєстрових козаків таку ненависть до поляків, що вони, ледь прийшовши до Кам'яного Затону, перебили своїх начальників І. Барабаша, С. Вадовського, І. Караїмовича та інших і, покидавши їхні тіла у Дніпро, 4 травня приєдналися до сил гетьмана Б. Хмельницького. До Жовтих Вод їх доставили на прохання Б. Хмельницького кінцями Тугай-бея. 12 травня реєстрові полки, що перейшли на бік повстанців, у повному бойовому обладунку пройшли повз обложений польський обоз, давши вітальний залп із самопалів, після чого козаки Переяславського, Білоцерківського полків і драгуни на чолі із своїм капітаном перейшли на бік українського гетьмана. Це змусило С. Потоцького і Я. Шемберка вже 13 травня вдатись до переговорів. Але через непо-

ступливість спочатку Тугай-бея, а наступного дня С. Потоцького переговори зірвалися, і козаки знову пішли на штурм табору. До вечора козаки вибили жовнірів Шемберка з шанців. Після цього С. Потоцький вирішив розпочати негайний відступ. Вночі 15 травня польське військо вишикувалося для здійснення маршу до урочища Княжі Байраки в умовах козацького оточення не «табором» з возовою рухомою обороною, а в інший похідно-бойовий порядок – так зване «старе польське шикування». Це шикування мало вигляд великого, порожнього всередині кінного чотирикутника, готового з кожного боку до негайної кавалерійської атаки. С. Потоцький просунувся на 8 – 12 км уздовж урочища Княжі Байраки. Тугай-бей, прагнучи захопити всю здобич, вирішив самотужки розбити супротивника, але поляки мужньо відбивали всі татарські наїзди. Тоді бей покликав на допомогу сили Б. Хмельницького. На світанку була введена у бій козацька піхота, яка застосувала проти рухомого польського табору польову артилерію, маневруючи гарматами за допомогою верхових коней. Табір було зупинено і в одній з балок узято в облогу. Втрати польського війська від цих атак були такі великі, що це викликало занепокоєння у татар-союзників, які були зацікавлені захопити якнайбільшу кількість полонених.

Жовтоводську битву в результаті оточення та знищення противника піхотою і артилерією Богдана Хмельницького, кіннотою Тугай-бея було закінчено у першій половині дня 16 травня 1648 року в районі, обмеженому селами (назви

сучасні) Попельнасте, Громівка, Холодіївка, Григорівка Дніпропетровської області. Командний пункт Богдана Хмельницького на кінцевому етапі битви перебував у Княжих Байраках (біля села Григорівка). Так завершилася перша переможна битва Національно-визвольної війни, що мала величезне політичне і воєнне значення.

Важливим надбанням воєнного мистецтва Богдана Хмельницького у битві на Жовтих Водах було застосування передового загону, сформованого з татарської кінноти, для зупинки ворога і прикриття головних сил козацької армії. Характерною особливістю битви також стало застосування оперативного маневрування (з урахуванням просування військ), щоб створити вигідні умови для розгрому ворога, зокрема розгрому його по частинах, а також тактичного маневрування на полі бою, зокрема вогнем артилерії. У ході першої битви дуже гостро постало питання забезпечення українського війська артилерією. Гетьман Хмельницький вирішив реорганізувати артилерію. Так, ним була створена легка полкова артилерія на двоколісній тязі та важка польова артилерія, яка ще називалася артилерія головного командування. До першої він зарахував 15 гармат, а до другої – 11. Це був початок якісної реорганізації війська Богдана Хмельницького, внаслідок якої артилерія отримала статус окремого роду війська. Забезпечення української армії артилерією залишалося на той час ще незадовільним – до однієї гармати на тисячу воїнів. Пізніше Б. Хмельницький довів цей показ-

ник до вимог часу – 4 гармати на одну тисячу воїнів. У його арсеналі стане не менше 120 одиниць полкової артилерії і близько 30 гармат артилерії головного командування.

Наступною битвою Національно-визвольної війни Б. Хмельницького була битва під Корсунем, що відбулася 25–26 травня 1648 року. Вранці 25 травня, маючи звістку про поразку передового загону під Жовтими Водами й переконані підісланим козаком у тому, що повстанці значно переважають їх, командувачі 20-тисячних головних польських сил М. Калиновський та М. Потоцький залишили вигідні позиції під Корсунем і, маючи за поводири таємного агента гетьмана, почали відступати, долаючи багато перешкод. 26 травня в одній з балок неподалік від Корсуня поляки, що рухалися обозом, були зупинені й атаковані з усіх боків козацьким військом, яке без урахування козацької кінноти зросло до 15 тисяч.

Поляки зазнали нищівної поразки. Б. Хмельницькому до рук потрапили обидва командувачі польсько-шляхетської армії, 80 великих вельмож, 127 офіцерів, 8520 жовнірів, 41 гармата.

За шість днів до битви під Корсунем помирає король Польщі Владислав IV. Отже, Річ Посполита разом втрачає короля, командирів і армію.

Серед чинників, що сприяли перемозі Б. Хмельницького під Корсунем, було вдале оперативне маневрування козацької армії шляхом проведення форсованого маршу від

Жовтих Вод до Корсуня та оточення польського війська в районі Корсунь – Стеблів – Ситники. Для здійснення оперативного маневрування головні сили української армії просувалися у смузі шириною до 13 км, що забезпечило одночасність їх виходу в район битви. При цьому Б. Хмельницький використав високу рухомість татарської кінноти для створення самостійного передового загону, який наздогнав і затримав польське військо, а також прикрив вихід в район битви головних сил української армії. Уже перші битви дарували Богданові Хмельницькому на все життя побратимів – талановитих воєначальників Максима Кривоноса, Данила Нечая, Івана Богуна.

Після Корсунської перемоги Б. Хмельницький отаборився під Білою Церквою. Звідти він звернувся до українського народу з Універсалом, закликаючи його взяти участь у Національно-визвольній війні на добрих конях і зі справною зброєю проти своїх «розорителів, озлобителів і супостатів». Козацька армія Б. Хмельницького за короткий час досягла більше 100 тисяч вояків.

Невдовзі після блискучих перемог української армії в битві під Жовтими Водами та Корсунем національно-визвольний рух охопив усю Україну. Влітку 1648 року Київське, Брацлавське, Чернігівське і частина Подільського воєводства була звільнена з-під влади польської шляхти. Значно активізувалися дії повстанців у Галичині і на Волині. Після втрати майже всього коронного війська в битві під Корсунем

єдиною значною військовою силою Речі Посполитої в Україні була надвірна армія князя і воєводи руського Яреми Вишневецького. Отримавши звістку про поразку під Корсунем, Ярема Вишневецький виступив із Задніпрянщини. На Лівобережжі великі повстанські загони вже на початку червня 1648 року розгромили резиденцію Яреми Вишневецького в Лубнах, а протягом цього ж місяця здобули Борзну, Ніжин і Новгород-Сіверський. По південній Київщині, Брацлавщині й Поділля, випалюючи шляхетські садиби й здобуваючи міста та містечка, пройшли загони Максима Кривоноса, Івана Ганжі, Олександренка, Чуйка, Трифона з Бершаді, Неминичорчми, Кошки (Кушки), Степка та ін.

У липні-серпні 1648 року з'єднані селянсько-міщанські формування з'явилися на Волині й Поліссі, а наприкінці серпня 1648-го – в Галичині й на Покутті, до осені 1648 року повстанським рухом було охоплено весь простір від Чернігово-Сіверщини до Карпат.

У другій половині червня 1648 року, пробившись із 8-тисячним надвірним військом з Лівобережжя на Полісся, князь Ярема Вишневецький, до якого приєдналися підрозділи шляхтичів Тишкевича, Осинського, Заславського, проходячи через Котельню, Вчорайше, Погребище, Вахнівку, Немирів та Прилуки, жорстко та брутально придушувало повстання у цих населених пунктах.

У липні 1648 року, враховуючи невпевненість у перспективі укласти тривале перемир'я з польською владою і пра-

гнуци надати підтримку повстанському руху на Волині і Поділлі, які стали об'єктом каральних дій Я. Вишневецького, Б. Хмельницький дав завдання полковнику М. Кривоносу взяти під свій контроль ситуацію в краї. Для здійснення цього завдання йому підпорядковувалися Білоцерківський, Уманський, Вінницький та Корсунський полки. Штаб М. Кривоноса розташувався у містечку Прилуки. 6 липня повстанський загін під керівництвом білоцерківського полковника І. Гирі та Дмитра Кривоносенка (сина М. Кривоноса) почав штурм Махнівки (35 км північніше Прилук), родового маєтку Тишкевичів. Зважаючи на благання київського воєводи Я. Тишкевича врятувати його маєтки від повстанців, князь Я. Вишневецький, який перебував під Острополем (на Волині, 25 км на південний схід від Старокостянтинова), швидким маршем рушив на Махнівку і підійшов сюди у той момент, коли повстанці захопили містечко. Раптова атака кінного загону Я. Вишневецького була несподіванкою для повстанців. Того дня йшов сильний дощ, порох став вологим, і тому кінні корогви поляків, які атакували повстанців, не зазнали відчутних втрат. Козаки, залишивши Махнівку, негайно перейшли до польової оборони під захист 12-рядного табору з возів. Підійшовши до козацького табору з основними силами, Я. Вишневецький не наважився його атакувати і відійшов за р. Гнилоп'ять. Уранці 18 липня козацький табір, зберігаючи бойовий порядок, вирушив у напрямку Погребища. Посилившись підкріпленнями, які привів з

м. Прилуки М. Кривоніс, повстанці знову оволоділи Махнівкою. Я. Вишневецькому вдалося відірватися від посланих навздогін за ним козаків, просуваючись швидким маршем за маршрутом Бердичів – Чуднів – Чорторія – Гриців – Росолівка (під Старокостянтиновом).

23 липня 1648 року повстанський корпус Максима Кривоноса здобув Полонне. У той же час під Старокостянтиновом війська Я. Вишневецького і Я. Тишкевича з'єдналися із 1200 вояками королівської гвардії під проводом обозного Самуїла Осинського і 1200 вояками ордонансної кінноти і драгунами Заславського під командою Кшиштофа Корицького. 25 липня у таборі Вишневецького дізналися, що військо Кривоноса знаходиться за півтори милі від Костянтинова. Полонений козак розповів, що Кривоніс має намір атакувати місто цієї ночі. Війська воевод, що стояли трохи західніше Старокостянтинова, почали підтягуватися до міста. Його зайняла піхота, а кіннота стояла в полі, пильнуючи супротивника. На ранок 26 липня під Старокостянтиновом, біля Росоловецької переправи, на лівому березі Случі, отаборилися всі магнатські сили. Незабаром підійшов сюди ще й загін полковника Суходольського кількістю 2300 солдатів, у тому числі 500 піхотинців. З'єднані шляхетські війська досягали 10–15 тисяч вояків.

У середині дня 26 липня до правого берега р. Случі підійшли роз'їзди козацької розвідки. Від магнатського табору через брід вирушив розвідувальний загін, якому в сутичці вда-

лося полонити козака. На допиті він повідомив, що у Кривоноса 50 тисяч війська, із них близько двох третин складали погано озброєні повсталі селяни. Власне козаки становили не більше 16 тисяч чоловік. Військо Кривоноса йшло двома колонами, у першій маючи кінноту, у другій – табір із пішими козаками й повстанцями. Князь Ярема вирішив вишикувати своє військо вздовж Случі, маючи в тилу Старокостянтинів. Польська армія була вишикувана у традиційний для себе спосіб: на правому крилі стояла кіннота Корицького і Тишкевича, на лівому – Вишневецький зі своєю кіннотою, а в центрі – піхота з артилерією. Князь наказав кількомстам охотників-герцівників перейти річку та зав'язати бій з козацькою кіннотою.

Козаки річкою дозволили переправитися ворожим герцівникам. Відбивши їхню атаку, козаки почали переходити річку вбрід. Кривоніс, певний у своїй чисельній перевазі, рушив у фронтальний наступ усією своєю кіннотою. В авангарді йшов Білоцерківський полк Івана Гирі. Кінним козакам протистояв, захищаючи переправу біля млина на річці, Самуїл Осинський із ротою мушкетерів королівської гвардії та з парою невеликих полкових гарматок, підтриманий батареєю гармат Вишневецького. Шляхтичі понесли значні втрати, але завдяки зосередженому гарматному вогню наступ козаків був відбитий.

Далі Кривоніс кинув у бій усі свої сили: в поле вийшла не прикрита табором піхота. Після запеклого бою козаки зму-

шені були відступити. Шляхтичі відразу ж нанесли контр-удар кількома хоругвами магнатської кінноти. Побачивши успіх, князь кинув у бій усю свою кінноту, що переслідувала втікачів аж до віддаленого на півтори милі козацького табору. Князь мав явний намір на плечах відступаючого ворога увірватися до укріпленого табору.

Магнатська кіннота зайняла навколишні горби, чекаючи на прихід піхоти і артилерії, необхідної для штурму табору. Піхота переправилася через р. Случ лише надвечір. Зважаючи на сутінки, значну кількісну перевагу козацької армії та сильний рушничний і гарматний вогонь із табору, шляхтичі відмовилися від спроби його здобути і відступили на свій берег річки. Я. Вишневецький, що наполягав на негайному штурмі табору, не зміг переконати у своїй правоті інших магнатських керманичів, передовсім Я. Тишкевича. Того дня козацькі війська втратили 2–3 тисячі вояків, не рахуючи в'язнів, у тому числі було полонено сотника Полуяна, що, можливо, був командиром кінноти козацького авангарду. Від Полуяна, який, за повідомленням польської сторони, був обізнаний з інформацією на рівні гетьманських козацьких рад, стало відомо про те, що аби прикрити подальший наступ на захід Б. Хмельницького, М. Кривоніс мав завдання якнайдовше затримати сили Я. Вишневецького.

27 липня бойові дії не велися. М. Кривоніс обмірковував подальший хід бойових дій, зокрема план форсування Случі наступного дня, чекав на Корсунський полк, який при-

був у район бойових дій надвечір. Крім того, до М. Кривоноса підійшло підкріплення – понад 10 000 повсталих селян. Увечері М. Кривоніс переправив через річку, вище Старокостянтинова, частину своєї кінноти з наміром вдарити в тил шляхтичів.

Повстанська армія користувалася всебічною підтримкою місцевого населення. У ніч з 26 на 27 липня 1648 року мешканці Старокостянтинова завезли до табору Кривоноса значну кількість провіанту та пороху. Про це 27 липня стало відомо Я. Вишневецькому, в результаті чого більше 40 міщан міста було страчено.

Отримавши звістку про наближення армії Б. Хмельницького, магнатська військова рада, зібрана Я. Вишневецьким, прийняла рішення відірватися від супротивника й відступити на захід. Я. Вишневецький продовжував наполягати на штурмі табору, Я. Тишкевич так само наполягав на відступі, інші командири вагалися, але позаяк князь не мав влади наказати іншим командирам чинити, як він вважав за потрібне, було прийнято рішення про відступ.

Готуючись до відступу, Я. Вишневецький наказав командирі піхотного полку Осинському захопити до світанку позиції біля броду на лівому березі Случі і затримати протягом дня 28 липня козаків, забезпечивши відступ війська на захід. Щойно з'явилися перші ознаки світанку, магнатський обоз, гвардійський полк і піхота Суходольського рушили до Кульчина (30 км західніше Старокостянтинова), а за ними

пішла кроком кіннота.

Тим часом козацький табір виступив у напрямі магнатського табору і на ранок 28 липня з'явився біля річки, нав'язавши силам Вишневецького новий бій, на який шляхтичі не очікували. Коли М. Кривоніс розпочав наступ, магнатський табір, піхота і артилерія відійшли на відстань до двох миль від Старокостянтинова. Брід через Случ спочатку прикривала рота піхоти (120 солдатів) під проводом Осинського, але незабаром її змінили драгуни Домініка Заславського. Після світанку шляхтичі побачили на правому березі Случі козацьке військо, вишикуване у бойові порядки. За сигналом козаки почали форсувати річку. Кривоніс настував усіма своїми силами, і шляхетський ар'єргард не витримав такого натиску. Козаки широким фронтом почали переправлятися через Случ.

На правому фланзі Максим Кривоніс поставив табір, на лівому – кінноту, а в центрі – артилерію. Таке розташування української козацької армії було обумовлено недостатньою наявністю кінноти, що створювало тактичну перевагу на користь армії Вишневецького. Повстанське військо мало бойовий порядок, побудований за принципом сильної взаємної підтримки окремих його тактичних частин, програвало ж воно у важливому параметрі бою – маневреності. Відсутність необхідної кількості кінноти не дозволяла Кривоносу вишикувати своє військо за схемою зустрічної, як це зробив Б. Хмельницький на Жовтих Водах та під Корсунем.

Швидко зорієнтувавшись у ситуації, князь повернув назад кінноту. Магнатське військо стало так: Кшиштоф Корицький і Януш Тишкевич займали праве крило, князь Вишневецький – ліве. У центрі став Суходольський, піхота Осинського і артилерія. Ярема Вишневецький вирішив використати сприятливі умови й атакувати козаків, які щойно переправилися і ще не вишикувалися в розгорнуті бойові порядки, кавалерією.

Кривоніс розпочав форсування Случі лівим крилом війська. Вишневецький стримав вогонь артилерії і дав наказ своїм військам до вдаваного відступу, дозволяючи таким чином козакам переправитися. Кривоніс сприйняв це як ознаку паніки серед шляхти. Коли переправилося більше десяти тисяч козаків, на них вдарила одразу вся магнатська кіннота. Козаків з важкими втратами було витіснено за річку аж до табору, а магнатська кіннота повернулася на попередні позиції. Подібний маневр було повторено тричі.

Те, що М. Кривоніс спіймався на таку хитрість тричі, можна пояснити тільки тим, що він покладався на свою кількісну перевагу і був певний, що за наступним разом розіб'є княжу кінноту. За третім разом на чолі шляхетської атаки став сам князь Вишневецький. Перейшовши в переслідуванні козаків через річку, Ярема атакував козацькі гармати, здобувши 4 чи 5 великих гармат, дві гаківниці і дві ожиги (можливо, записи діаріушів плутають між собою гаківниці і ожиги). Було здобуто 21 коронний прапор, захоплені козаками

під Корсунем і Жовтими Водами. Ліве крило і центр козацького фронту припинили існування. Незайманим лишився лише табір. Переправлена попередньо на лівий берег Случі козацька кіннота не наважилася вдарити в тил силам Вишневецького.

Я. Вишневецький хотів, використовуючи і тактичну і психологічну перевагу, вдарити кіннотою на табір. Не погодився на це Тишкевич, що з одного боку викликало озлоблення князя, а з другого – похитнуло авторитет київського воєводи серед його солдатів. Не маючи іншого виходу, князь обличив козацький табір у спокої, прикрився ар'єргардом і розпочав відступ далі на захід, через Кульчин до Збаража. М. Кривоніс незабаром перейшов на другий берег Случі й зайняв Старокостянтинів.

Втрати козаків і повстанців протягом дводенної битви скоріш за все становили від 4000 до 10 000 вбитими і пораненими, тоді як шляхтичі навряд чи втратили більше як 500 вбитих. Битва із стратегічної точки зору не мала великого значення і не вплинула на подальший хід подій. Марш Кривоноса не був зупинений – його корпус незабаром зайняв Волинь і Поділля, а також узяв в облогу Кам'янець. Козаки не змогли зв'язати магнатські сили до моменту підходу головних сил козацько-татарського війська Богдана Хмельницького, який 30 липня ще перебував у Паволочі.

Військова кампанія Я. Вишневецького на Волині та його нещадна розправа з повстанцями страшенно роздратовала

козаків. Якщо у кінці червня 1648 року Б. Хмельницький і старшина, які перебували у Чигирині, вирішили припинити військові дії, дожидаючись повернення свого посольства з Варшави, та відпустили татар до Криму з ясиrom, то тепер (у липні 1648 р.) страх перед утратою своєї провідної ролі примусив Б. Хмельницького перервати миролюбну політику й знову взятися до збройної боротьби. Уже на початку липня 1648 р. він проводить мобілізацію і стягує до себе лівобережні полки, викликає собі на поміч татар. 20 липня 1648 року Б. Хмельницький зі своїм штабом стояв уже в Павлоччі. Він надіслав листа до князя Заславського, де мотивував припинення перемир'я провокуючими діями та свавіллям князя Яреми Вишневецького, які, мовляв, обурили й роздратували увесь український народ.

Протягом серпня 1648 року польський уряд для придушення всенародного повстання в Україні сформував армію в районі Глинян (поблизу Львова) та біля замку Човганський Камінь. Це військо мало 80–90 гармат і нараховувало 32 тисячі вояків шляхетського ополчення, 8 тисяч німецьких найманців і 40–50 тисяч шляхетських слуг і обозної челяді. Річ Посполита переживала період міжкоролів'я, і відсутність твердої влади проявилася у неспроможності панівних кіл створити єдине командування каральними військами. Для керівництва військом було обрано трьох полководців (регіментарів) – князя Домініка Заславського, коронного підчашого Миколу Остророга і коронного хорунжого Олек-

сандра Конєцпольського. Регіментарі не були одностайні у своїх рішеннях і не мали авторитету серед війська, якому бракувало єдності і дисципліни. На початку вересня 1648 року коронні війська виступили з місць свого базування на Волинь. Назустріч їм із району Маслового Ставу через Білу Церкву – Паволоч – Погребище – Хмільник на Старокостянтинів рушила українська армія (біля 30 тисяч вояків) і загін буджацьких татар (біля 600 вояків).

Під Пилявцями, на правому березі річки Ікви (за іншими даними – Пиляви), українське військо збудувало добре укріплений табір. Окремо на лівому фланзі головних сил української армії розташувалась кіннота Максима Кривоноса. Козацька піхота зайняла греблю, що сполучала обидва береги річки, і збудувала на ній шанці. 19 вересня 1648 року підійшло польське військо і стало табором на протилежному березі річки. Вирішальна битва розпочалась 21 вересня 1648 року запеклими боями за греблю через р. Ікву. Польські хоругви під командуванням Я. Тишкевича, Йордана і Осинського розпочали штурм українського табору і зуміли відкинути козацькі застави, що обороняли греблю. Коронні підрозділи відразу ж через неї почали переходити на правий берег і утворили плацдарм для подальшого наступу.

Протягом другого дня козацька піхота відбила свої позиції на греблі. У ніч на 23 вересня 1648 року до козацького табору прибув на допомогу 4-тисячний загін буджацьких татар, очолюваний Айтимир-мурзою та Адлаєт-мурзою

(на думку деяких дослідників, татари прибули лише 25 вересня 1648 року, а гучні вигуки і мушкетна стрілянина у козацькому таборі нібито на честь прибулих союзників мали, за задумом Б. Хмельницького, ввести в оману польське командування. Вранці 23 вересня 1648 року українська армія (лівим флангом командував М. Кривоніс, центром – І. Чорнота, правим – К. Півторакожух) вишикувалася в бойові порядки на полі бою. Першою нанесла удар шляхетська кіннота. Витримавши потужний натиск ворожих хоругв, українська піхота за підтримки артилерії розпочала контрнаступ. Козацькі полки швидко захопили греблю, перейшли на лівий берег і почали шикуватись у бойові порядки. Не витримавши натиску і піддавшись зростаючій паніці, польські війська почали безладно відступати. Щоб уникнути повного розгрому, польське командування відкликала з поля бою всі підрозділи і розпорядилося підготуватись до відходу табором. Під вечір, наздоганяючи ворога, українська армія на чолі з самим гетьманом Б. Хмельницьким дійшла аж до перших рядів польського табору. В ніч на 24 вересня 1648 року польське командування розпочало відступ, який незабаром перетворився на панічну втечу.

Українська армія захопила всю ворожу артилерію (92 гармати) та величезний обоз з матеріальними цінностями. Загальна вартість трофеїв перевищувала 7 млн злотих. Блискою перемога української армії в Пилявецькій битві мала велике воєнно-політичне значення. В результаті битви під Пи-

лявцями польську армію було розгромлено, повністю звільнено Волинь і Поділля, склалися сприятливі умови для визволення всіх західноукраїнських земель. Після перемоги під Пилявцями польську шляхту в Україні ще довго глузли-во називали «пилявчиками».

Отже, намагаючись «якнайшвидше придушити козацьке свавілля» у самому зародку, Польща кинула проти повстанців коронні війська. Козаки не тільки витримали удар, а й протягом короткого часу тричі розгромили ворога: у битвах під Жовтими Водами і під Корсунем у травні 1648-го та під Пилявцями у вересні цього ж року. Вже в ході цих баталій яскраво виявився військово-стратегічний талант Б. Хмельницького. Успіхи повстанців на початковому етапі боротьби значною мірою пояснюються двома вдалим організаційними кроками гетьмана: залученням на свій бік реєстрового козацтва та використанням зовнішньополітичної підтримки.

Окрилений успіхом перших серйозних військових операцій, Б. Хмельницький продовжує похід на захід, бере в облогу спочатку Львів (8 – 26 жовтня), а згодом Замостя (6 – 21 листопада). Для організації боротьби місцевого населення Белзького, Волинського і Руського воєводств проти шляхетського панування він відправив у різні райони свої полки. Вони не тільки організували місцеве населення у загони, але й допомагали їм у реальних військових діях. До середини листопада 1648 року вони разом із загонами місцевих повстанців звільнили весь західноукраїнський регіон.

Восени 1648-го Богдан Хмельницький зупинив наступ і уклав перемир'я під Замостям. Обставини таких дій історики пояснюють насамперед тим, що у цей час гетьмана турбувала проблема боєздатності власного війська, адже з численними перемогами накопичувалася і втома повстанців. Частина полків за наказом гетьмана почала діяти самостійно, інша незначна частина війська, захопивши трофеї, самовільно його полишала. Ситуація в українському війську ускладнювалася нестачею коней та облогової артилерії. Свою роль відігравали відірваність від баз постачання, голод, епідемії. Військові сили гетьмана у цей час обмежувалися лише 30–40 тисячами вояків. До того ж, насувалася зима, а до ведення бойових дій у зимових умовах військо не було підготовлене.

Не міг у цей час Б. Хмельницький повною мірою розраховувати і на кримських татар. Перед наступом на Львів українське військо у вересні 1648 року неподалік від Ямполья з'єдналося з ордою Крим-Гірея. За свідченням деяких джерел, татари обіцяли свою підтримку лише на місяць. І справді, після облоги Львова, обтяжені здобиччю, основні сили орди на чолі з калга-султаном (першим заступником хана) повернулися до Криму, а з Б. Хмельницьким залишилася лише незначна частина формувань Тугай-бея.

Козацька старшина, яка вже достатньо зміцнила свої позиції, побоювалася подальшого наростання народної боротьби. Вона бажала закріпити свої позиції юридично, підписавши з поляками перемир'я. Гетьман також чудово розу-

мів, що виснажене та розбурхане війсьними діями українське суспільство терміново необхідно було взяти під контроль, визначити подальші свої дії з огляду на можливі перспективи для українських земель. Б. Хмельницький пішов на хитрість: він дозволив радикально налаштованій частині війська піти на безнадійний штурм Замостя і використав цю невдачу для зміцнення власних позицій.

Осіньна кампанія 1648 року після Пилявецької битви проходила не стільки з метою включення західного регіону до складу козацької держави, скільки для визнання Річчю Посполитою за Україною (Руссю) таких самих прав, які мало Велике князівство Литовське. Причому ці сподівання пов'язувалися з обранням на трон нового короля (Владислав IV помер у травні 1648 року) Яна Казимира.

Б. Хмельницький та його прибічники припустилися, на думку деяких істориків, стратегічної помилки, яку згодом так і не вдалося виправити: замість того щоб укріпитися на західних кордонах (як це радили М. Кривоніс і П. Головацький), вони пішли 21 листопада 1648 року на укладення перемир'я з Яном Казимиром, згідно з яким передбачалося повернення козацької армії в Україну. Поряд з цим Б. Хмельницький відмовився (крім окремих випадків) від надання будь-якої допомоги шляхтичам, які наважувалися повернутися до своїх володінь, наполіг на збереженні козацьких прав за тими селянами і міщанами, які продовжували перебувати у складі козацької армії. 20 лютого 1649 року у Пе-

реяславі розпочалися українсько-польські переговори. їх перебіг показав, що на цей час гетьман, переосмисливши уроки торішньої боротьби, вперше сформулював свою основну державницьку програму. У подальшому її було розвинено під час його квітневих переговорів з московським посольством Г. Унковського. Посли від польського короля вручили Б. Хмельницькому грамоту на гетьманство, булаву і стяг. Нова політична програма гетьмана містила першочерговим завданням включення до складу Української держави західного регіону. Згідно з умовами укладеного 25 лютого 1649 року з польським посольством перемир'я, гетьман добився визнання де-факто автономії козацької України, кордон якої з Річчю Посполитою мав проходити по річках Горинь, Прип'ять, м. Кам'янці-Подільському. Польським підрозділам, урядовцям і шляхті було заборонено переходити цю лінію кордону.

23 грудня 1648 року Богдан Хмельницький на чолі повстанського війська тріумфально вступив до Києва. Його зустрічали як «українського Мойсея», що «визволив свій народ від польського рабства».

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.